

FILIGRANOLOŠKA PROBLEMATIKA I PAPIR DUBROVAČKOG ARHIVA

Vladimir Mošin

Filigranologija, koja je od početka našeg stoljeća, poslije pojave velikih priručnika N. Lihačeva i Ch. M. Briqueta ušla kao ravnopravan član u obitelj pomoćnih historijsko-filoloških nauka, a osobito se snažno razvila u razdoblju poslije drugog svjetskog rata, zauzela je u to doba vidno mjesto i u Arhivu Jugoslavenske akademije, u vezi s mojom tadašnjom akcijom na sustavnoj registraciji i opisivanju slavenskih rukopisa. Velika zbirka vodenih znakova prikupljenih iz rukopisa i arhivske građe radom mojih mladih kolega, Seida Traljića, Vere Hofman, Ljerke Madirazza i Mire Golubić, uz pomoć povremenih suradnika, poslužila je objavljivanju velikog priručnika »Vodenih znakova XIII i XIV vijeka« (V. Mošin i S. Traljić, JAZU 1957), te za moju teoretsku studiju o »Filigranologiji kao pomoćno-historijskoj nauci« (Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije I, 1954; njem. prijevod u dva odlomka u časopisu »Papiergeschichte« V, 1955, 49—57 i XXIII, 1973/4, 24—48). Tu je posebna pažnja posvećena metodološkim pitanjima, u prvom redu problemu praktične vrijednosti filigrana kao sredstva za određivanje starosti papira i za datiranje tekstova napisanih na njemu. U okviru tog pitanja osobito je važna tipološka klasifikacija filigrana prema vrstama, familijama, grupama, tipovima i različitim stupnjevima sličnosti znakova u okviru jednog tipa, kao i problem preciziranja njihovog kronološkog kriterija pomoću statističke metode na temelju što većeg broja poznatih znakova. Uz stanovite razlike s obzirom na kronološke okvire različitih kategorija »sličnosti«, istraživanja najboljih stručnjaka (G. Piccard, T. Gerady, S. Klepikov i dr.) slažu se u odnosu na vrlo uski kronološki kriterij kod identičnih znakova i tzv. identičnih varijanata (od istodobno korištenih parova »formi« pri izradi papira) — od 1 do 3, najviše do 5 godina. Iste rezultate pokazala su i naša istraživanja na osnovi građe iz jugoslavenskih arhiva.

Moj odlazak iz Jugoslavenske akademije 1960. god. prekinuo je dalji rad na zagrebačkoj filigranološkoj zbirci, kao i na započetoj sistematizaciji građe za projektiranu ediciju filigrana za XV stoljeće, ali mi je pošlo za rukom da u svojstvu organizatora i upravnika arheografskog odjela u Narodnoj biblioteci u Beogradu stvorim filigranološku zbirku koja sada, sa svojih oko 30.000 uzorno sistematiziranih znakova, pod stručnim rukovodstvom gđe Mire Grozdanić-Pajić, već uživa zasluženu pažnju u krugovima svjetskih stručnjaka. Moj projekt »generalnog albuma znakova za XV stoljeće ostao je neostvaren,

ali je nastavljeno sistematsko pribiranje građe iz rukopisa i iz arhivskih zbiraka pružilo mogućnost za izradu specijalnih studija i albuma za pojedine vrste znakova: »Kruna sa zvijezdom i polumjesecom« (V. Mošin i M. Grozdanić-Pajić, »Bibliotekar« 1963, 11—12 i »Papiergeschichte« XIII, 1963, 44—52), »Agneau pascal« (isti, Beograd 1967), »Tri polumjeseca« (M. Grozdanić-Pajić, »Bibliotekar« V, 1968, 527—650), a prošle godine kao XIII tom serije »Monumenta Chartae papyraceae historiam illustrantia« izašao je moj veliki album »Ancors« sa 2847 reprodukcija znakova sidra za čitavo razdoblje života tog filigrana od sredine XIV stoljeća do naših dana (Amsterdam 1973). Za razliku od analognih studija i albuma posvećenih pojedinim markama srednjoevropske i sjevernoevropske provenijencije, naša su istraživanja prirodno upućena na talijanski papir, koji je na Balkanu vladao od XIII do XVIII stoljeća.

Za historiju talijanskog papira najdragocjeniju građu čuvaju jugoslavenski arhivi, a posebno arhivi Jadranskog primorja. Kolegi S. Traljiću pripada naročita zasluga što je za vrijeme našeg zajedničkog rada u Arhivu Jugoslavenske akademije sistematski iscrpio građu za XIV i XV stoljeće gotovo iz svih dalmatinskih arhiva. Ja sam se orijentirao osobito na građu Dubrovačkog arhiva, ali pri tom se nisam ograničavao samo na starije razdoblje: u jednu ruku registrirao sam građu iz čitavih serija (imajući u vidu opću historiju prometa papira prema dubrovačkim nabavama iz Italije), a u drugu ruku tragao sam po raznim zbirkama i serijama za pojedinim vrstama znakova koje su mi se činile tipične za pojedina historijska razdoblja, vodeći pri tome računa o kvaliteti papira za različite sektore njegove upotrebe (deblji papir za knjige, tanje vrste za korespondenciju itd.).

Kao što sam istakao i u uvodnom dijelu za svoj album »Sidra«, baš kolekcije Dubrovačkog arhiva sadrže dragocjenu građu za historiju talijanskog papira. Pojedine njegove serije obuhvaćaju čitavo razdoblje od prve pojave vodenih znakova na fabrijanskom papiru s kraja XIII do XIX stoljeća: tako npr. 94 knjige Testamenta de Notaria idu od 1282. do 1894. godine, 235 knjiga Diversa Cancellariae — od 1280. do 1815. god., 98 knjiga Debata Notariae — od 1280. do 1810. Od ostalih zbirki od najvećeg su značenja serije:

Sentenze di Cancellaria:	260 vol. — 1352—1815,
Diversa Notariae:	147 vol. — 1310—1811,
Liber dotium Notariae:	22 vol. — 1348—1802,
Aptay de Misericordia:	20 vol. — 1362—1802,
Acta Consilii Minoris:	117 vol. — 1415—1808,
Acta Consilii Maioris:	67 vol. — 1416—1808,
Acta Consilii Rogatorum:	210 vol. — 1415—1808,
Liber Maleficiorum:	247 vol. — 1407—1816,
Procurae di Cancellaria:	90 vol. — 1470—1815,
Procurae di Notaria:	37 vol. — 1434—1814,
Diversa de Foris:	254 vol. — 1593—1815,
Stabile Ordinatio:	259 vol. — 1415—1804,
Mobile Ordinatio:	210 vol. — 1448—1865,
Aptay de Stagno:	63 vol. — 1474—1806, i dr.

U toku 12 godina redovnih svakogodišnjih studija u Dubrovačkom arhivu i prilikom kasnijih povremenih posjeta proučio sam papir u znatnom broju neprekidnih serija notarskih knjiga od najstarijeg razdoblja do kraja samostalnog života Republike, napose Acta Consiliorum, Diversa Cancellariae, Lettere di Levante, Lamenta de Intus i Liber Maleficiorum. Svaka knjiga obuhvaća razdoblje različitog trajanja — od 2, 3, 4 i više godina, a svake godine javlja se stanovit broj novih knjiga u raznim serijama. Svaka knjiga pisana je na papiru iste kvalitete i gotovo uvijek sadrži samo jedan znak u dvije njegove »identične varijante« koje potječu od jednog para istodobno rabljenih »formi« prilikom izrade papira u radionici. Pojedine se marke često ponavljaju u pojedinim serijama tokom dužeg niza godina, ali svaka slijedeća knjiga donosi novi par varijanata. Tako npr. u seriji Acta Consilii Rogatorum 20 toмова ima papir sa znakom »kardinalskog šešira«: Nr. 25 (1485—8), 26 (1489—92), 28—42 (1497—1536), 45 (1540—2), 49 (1549—50) i 51 (1552—3) i sadrže 20 parova identičnih varijanata; dva posljednja navedena toma imaju i različite »kontramarke« (dopunski znak u kutu lista s inicijalima proizvođača) — tom 49 (1549—50) — 3AL, a knjiga 51 (1552—3) — 3S. Idući tomovi Nr. 52—70 (1553—1590) imaju znak *sidro bez kruga*, Nr. 71—75 (1591—98) — *anđeo u krugu*, Nr. 76—92 (1598—1630) sadrže *arbalet u krugu*, Nr. 93—128 (1631—85) — *ptica bez kruga* (br. 93) i *u krugu* (br. 94—128), Nr. 129—134, 137—139 i 141 (1687—1707) imaju *sidro u krugu sa zvijezdom odozgo* (fabrijanskog tipa), Nr. 140, 142—153, 155—156, 158—160, 162—170 (1700—56) sadrže znak *ptice*, Nr. 171—177 (1758—66) — *sidro* fabrijanskog tipa, a dalje do 1803. godine (naizmjenično sa slovima u pratnji drugih znakova) — *ptica*. Ali, kao što smo rekli, *svaka knjiga, svako novo, makar i najkraće razdoblje* uvodi nove varijante znakova, odnosno nove kontramarke.

Međutim knjige iz različitih serija koje počinju s istom godinom, većinom daju iste znakove i varijante, tako npr.:

God. 1508. *sidro bez kruga* u istim varijantama javlja se u knjigama Lamenta de Intus br. 51, Acta Consilii Minoris br. 50, Acta Consilii Maioris br. 31;

God. 1536. *sidro u krugu sa zvijezdom odozgo i kontramarkom PA* — u Lamenta de Intus br. 84, Acta Consilii Minoris br. 38, Acta Consilii Rogatorum br. 43;

God. 1557. *sidro istog tipa s kontramarkom L3* u Lamenta de Intus br. 101, Acta Consilii Rogatorum br. 54;

God. 1568. *sidro u jednostrukom potezu u krugu sa zvijezdom odozgo i kontramarkom S^cC* u Acta Consilii Minoris br. 49 i Acta Consilii Rogatorum br. 59;

God. 1569/70. *sidro istog tipa s kontramarkom AB* u Lamenta de Intus br. 108, Acta Consilii Minoris br. 50, Acta Consilii Maioris br. 25.

God. 1573. *sidro istog tipa sa slovima M ispod kruga* u Acta Consilii Minoris br. 52, Acta Consilii Rogatorum br. 62;

God. 1577. *sidro s osovinom u jednom potezu i krakovima u dvostrukocrtanom konturu u krugu sa zvijezdom odozgo i kontramarkom 33* u Lamenta de Intus br. 114, Acta Consilii Minoris br. 54, Acta Consilii Rogatorum br. 62;

God. 1584—6. *sidro u jednostavnom potezu u krugu s četverolistom odozgo i kontramarkom TS* u Lamenta de Intus br. 118—122, Acta Consilii Rogatorum br. 69, Acta Consilii Maioris br. 28;

God. 1589. *sidro istog tipa s kontramarkom ST* u Lamenta de Intus br. 124, Acta Consilii Minoris br. 60 i Acta Consilii Rogatorum br. 70 i bezbroj drugih primjera.

Upotreba stare zalihe papira izvanredno je rijetka. U istim serijama u razdoblju od tristo godina ustanovili smo samo dva slučaja:

1. *sidro u krugu sa zvijezdom i kontramarkom TC* u Lamenta de Intus br. 95 iz 1550/51, Acta Consilii Rogatorum br. 50 iz 1551/52, Acta Consilii Rogatorum br. 50 iz 1551/52, Acta Consilii Maioris br. 24 iz 1559/76. god.;

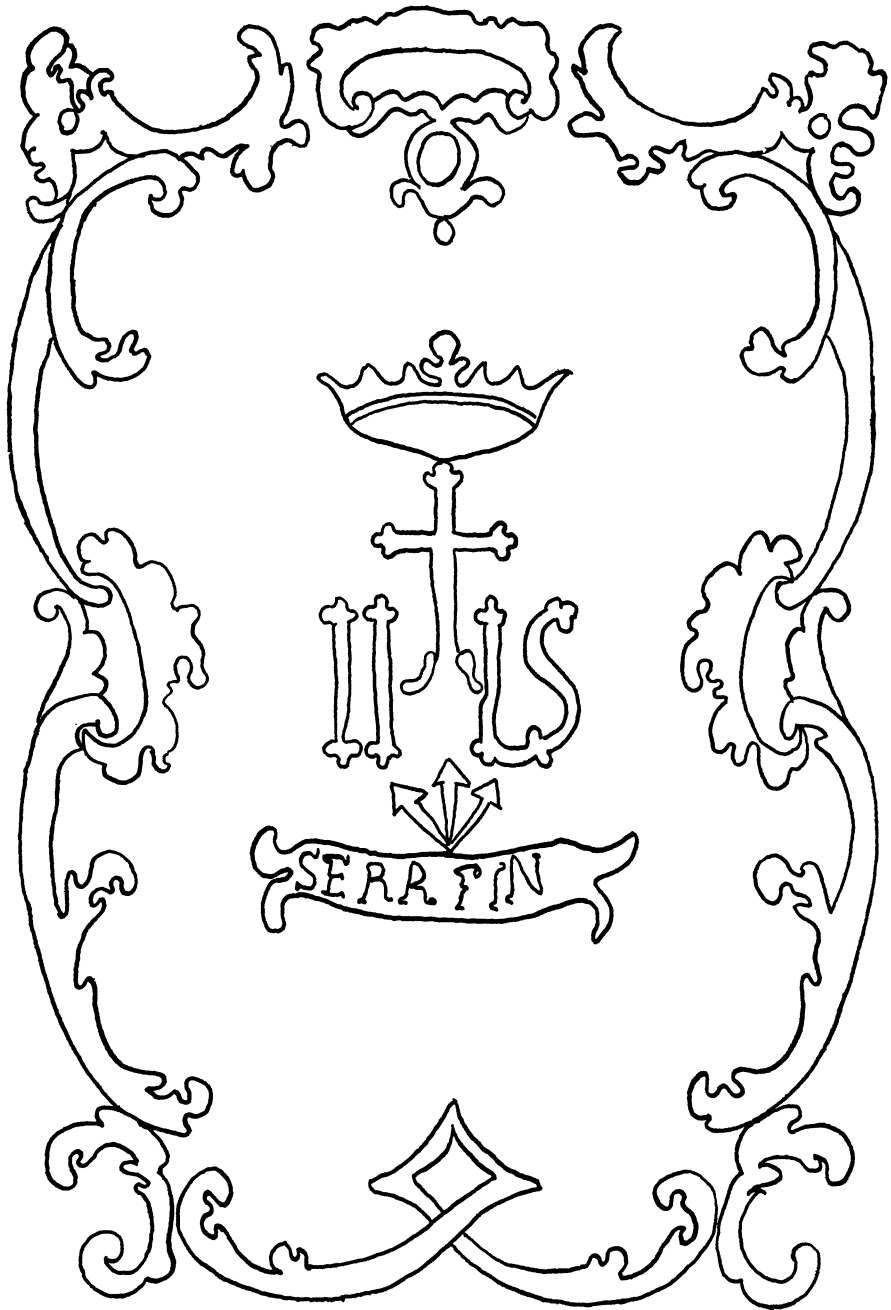
2. *sidro u krugu sa zvijezdom i sa slovom B ispod kruga* u Acta Consilii Minoris br. 89 iz 1708—1714. i Acta Consilii Maioris br. 55 (slična varijanta) iz 1720—1726. god. U prvom slučaju interval iznosi devet godina, u drugom slučaju 12 godina. U notarskim knjigama upotrebe papira veće zastarjelosti nije bilo. Kao pravilo, svaka varijanta drži se jednu ili dvije godine, ponekad tri. Ali u svakom takvom slučaju treba imati u vidu da je čitava knjiga koja je služila za upotrebu u toku te dvije ili tri godine, bila načinjena i uvezana odjednom, očividno one godine kad je papir bio nabavljen, a pojava novih varijanata svake godine svjedoči da je Dubrovnik nabavljao papir svake godine. Prema tome materijali Dubrovačkog arhiva sa svojim uzorno sređenim serijama koje traju neprekidno tokom stotina godina, potpuno potvrđuju činjenicu ustanovljenu s obzirom na zapadnoevropski papir — da *identični znakovi* pružaju izvanredno uzak vremenski okvir za datiranje upotrebe papira — jedna, dvije, do tri godine.

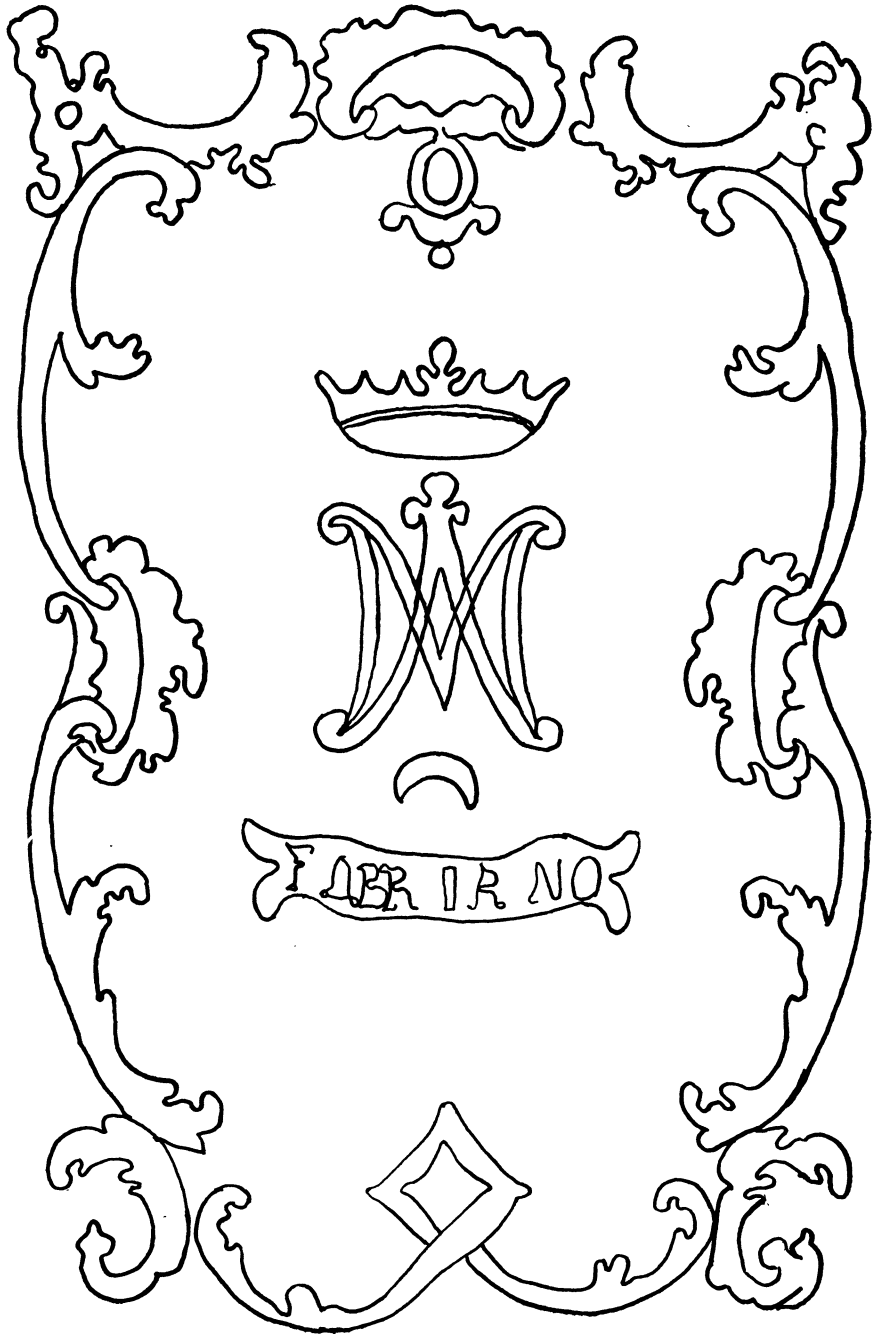
U vezi s tim treba naročito naglasiti golemo značenje materijala iz dalmatinskih arhiva, i posebno iz Dubrovačkog, za stadij *kontramarkara*. Njihovo značenje kao jednog od važnih elemenata za datiranje papira istaknuo je već Briquet, ali ne u dovoljnoj mjeri, možda zato što je najviše pažnje posvetio papiru zapadnoevropske provenijencije, prije svega iz zapadnih zbiraka u Francuskoj, Švicarskoj i Njemačkoj, gdje kontramarkara nisu došle do takvog izražaja kao na talijanskom papiru. Tu je Briquet zabilježio upotrebu kontramarkara, kao dopunskog filigrana s inicijalima proizvođača, na mletačkom papiru počev od 1483. godine. Odonda pa do kraja XVIII stoljeća kontramarkara postaju najupadljivije obilježje talijanskog papira, pa kako se u tom razdoblju čitav Balkan služio samo talijanskim, na prvom mjestu venecijanskim, papirima, baš kontramarkara postaju element od prvenstvene važnosti za datiranje papira, imajući u vidu da relativno ograničen broj objavljenih varijanata vodenih znakova rijetko pruža priliku za pronalazak potpuno identičnog datiranog primjerka. Prema tome se paleograf i arhivist u svom praktičnom radu za datiranje nedatiranog spomenika većinom mora služiti usporedbom svog znaka ne s identičnim, nego tek sa »sličnim varijantama«, gdje problem stupnja sličnosti u znatnoj mjeri zavisi od subjektivnog osjećanja promatrača i od kolebljivosti granica između kategorija *identičnih*, *sličnih* i *raznolikih* varijanata (po Briquetovoj terminologiji *variétés identiques*, var. *similaires* et var. *divergentes* s različitim okvirima kronološkog kriterija za datiranje nedatira-

nih spomenika). Treba dodati da se sâm moment sličnosti kod filigrana ne može promatrati kao postojana veličina, jer su zbog razvoja i usavršavanja tehnologije proizvodnje papira, posebno vještine izrade »formi« u toku XVI stoljeća (u vezi s izvanrednim porastom proizvodnje papira za potrebe štampe) razlike u detaljima konture znakova kasnijeg razdoblja (XVI—XVIII stoljeća) mnogo manje osjetljive nego kod filigrana starijeg razdoblja. S tog stanovišta baš kontramärke mletačkog papira, »standardnog« za čitavu južnoslavensku pismenost turskog razdoblja od XVI do XVIII stoljeća, dobivaju značenje prvenstvenog faktora za datiranje rukopisa i dokumenata. Moramo pri tome imati u vidu da u tom razdoblju činjenica potpune istovjetnosti kontramaraka na papiru s različitim tipovima znakova svjedoči o zajedničkom porijeklu tih različitih vrsta iz iste radionice, gdje su u to doba takve različite vrste znakova upotrebljavane za obilježavanje različitih kvaliteta papira, kao što su težina, veličina i dr. U tom smislu osobita važnost pripada indeksima slova i imena, koji se sada redovno navode u modernim priručnicima filigrana, a uz to bih upozorio na kronološki pregled kontramaraka u vezi s različitim tipovima znaka »Sidra« u razdoblju od 1534. do 1769. god., koji sam izradio na osnovi pet dubrovačkih serija — Acta Consilii Minoris, Acta Consilii Maioris, Acta Consilii Rogatorum, Lamenta de Intus i Lettere di Levante (v. »Ancors«, str. XXXIII—XXXV).

Ostavljajući po strani problem povremenih promjena tvrtki-liferanata od kojih je Dubrovnik nabavljao papir (v. naročito serije Lettere di Levante i Lettere di Ponente), koje su vidljivo izražene u promjenama vrsta i tipova znakova u dubrovačkim notarskim knjigama različitih razdoblja, a posebno su zanimljive u vezi s pitanjem periodičkih promjena u političkoj orijentaciji Republike, htio bih skrenuti pažnju na jednog od najvjerojatnijih dobavljača — grad Fabriano, koji je bio jedna od najstarijih koljevaka proizvodnje papira u Italiji i uopće u kršćanskoj Evropi.

Kao što je već spomenuto, najstarije dubrovačke knjige iznose baš najstarije vrste fabrijskog papira: bombicinu bez vodenih znakova u knjigama iz 1278—1295. god. (v. »Filigranologija«, str. 56—57), najstariji primjerak te vrste papira s inicijalom *b* u knjizi *Diversa Cancellariae II* iz 1284. god., u istoj knjizi prvu grupu slova, koju smo, uz pomoć A. Gasparinetti, pročitali kao *o + o C o F o I o i* u kojoj ja nagađam kratice za oznaku *+C(arta) F(abrian)i*, te u knjigama iz 1284. do 1288. god. inicijale fabrijskih proizvođača, a između 1305—1312. god. čitava imena *Salizo A, Bartoli, Zovani G, Cicco V, Filipuzo Z, Cresce, Ugolino A* i dr. (v. »Filigranologija«, str. 46—47). Kasnije u dubrovačkim knjigama redovno dolaze filigrani koji se kvalificiraju kao fabrijski — križ i križ s kolutićima na krakovima, heraldički lijer, rozeta, stup, sjekira, arbalet, roda, konj s uzdom, škarice Zonghi's Natarmarks — Aurelio & Augusto Zonghi — A. F. Saiporinetti Monum. Ch. Pop. Histi illustro, III, Hidrorsum 1953; (v. *Mošin i Traljić*, Vodeni znakovi XIII—XIV vijeka); u XV stoljeću javlja se papa s tijarom na glavi i dr. U albumu »Sidra« naveo sam čitavu jednu veliku grupu fabrijskog tipa tog znaka iz razdoblja od 1564. do 1810. godine (br. 1259—1379).

Prilikom pregleda dubrovačkih knjiga mlađeg razdoblja naišao sam i na jedan značajan filigran u knjizi *Liber Maleficiorum Lamenti del Criminale*, ser. L-3, tom 180 iz 1783—1784. god. Kroz čitavu knjigu ide veliki znak grba koji zaprema čitave obje polovice arka. Na lijevoj polovici arka usred ornamentiranog okvira dolazi u sredini monogram HIS ispod križa, s krunom (sa 7 zubaca) odozgo i s imenom Serafin u ornamentiranoj traci odozdo. Na drugom poluarku u analognom okviru u sredini lista inicijal M s analognom krunom odozgo i s imenom *Fabriano* u traci odozdo. Dok lijeva strana reprezentira državopravnu pripadnost mjesta proizvodnje tadašnjoj Crkvenoj državi, desna strana sa spomenutim monogramom koji sadrži inicijal M — vjerojatno upućuje na tadašnjeg obnovitelja fabrijske industrije papira, Pietra Millianija (1744—1817). Treba primijetiti da se lijeva strana ove kompozicije — grb s monogramom HIS i imenom Serafina (ali bez desne strane) javlja ranije u knjizi br. 171 iz 1779—1780. god., zajedno s uvođenjem novog formata papira — $18 \times 25,7$ cm. Nije nevažna ni činjenica da se prethodne godine posljednji put javlja znak fabrijskog tipa sidra, ustupajući mjesto drugim fabrijskim markama — ptica u krugu, cvijet, tri vertikalno postavljena kruga i grbovi s različitim grupama slova, među kojima se osobito često javlja F (*Fabriano?*).

R é s u m é

LA PROBLEMATIQUE FILIGRANOLOGIQUE ET LE PAPIER DES ARCHIVES DE DUBROVNIK

Nos études sur le papier des matériaux des archives de Dubrovnik nous permettent d'énoncer de certaines observations par rapport au problème essentiel de la filigranologie — la valeur des filigranes pour la détermination de l'âge du papier et des textes qu'il porte, ce qui est étroitement lié avec la classification typologique des signes et la fixation du degré de la ressemblance des variations de même type, de même que la précision de leur critère chronologique. Les séries de livres notariaux de Dubrovnik comprenant la période de la fin du XIIIe siècle jusqu'à la fin de la République offrent les matériaux précieux pour l'histoire du papier italien qui durant toute cette époque s'employait dans les pays balkaniques.

Les études systématiques de la suite des plus grandes séries ont pleinement affirmé le fait qui est statistiquement établi par rapport au papier européen occidental: les signes identiques donnent les cadres fort étroits pour la détermination de la date du document non daté — une à trois années environ la date chronologiquement documentée.

En vue de la discutabilité du problème de la valeur chronologique des variétés similaires et divergentes nous soulignons — quant au papier italien de XVIe—XVIIIe ss. — l'importance spéciale des contremarques, signes supplémentaires pourvus d'initiaux des fabriquant, dont l'emploi dans une brève période nous permet une fixation des cadres chronologiques relativement étroits pour dater des documents, ce qui donne une extrême importance aux index systématiques des contremarques que l'on publie dans les albums-manuels modernes des filigranes. Il est à marquer que l'existence des mêmes contremarques sur le papier portant des signes différents (p.e. Ancre, Ange, Balance et c.) témoigne de leur provenance commune d'un même battoir.

En considération du problème des firmes livreuses du papier pour les Archives de Dubrovnik se distingue la signification des moulins de Fabriano, dont le papier apparaît à Dubrovnik à partir de la fin du XIIIe s. (avec les noms des fabricants) jusqu'à la fin du XVIIIe s. Nous publions un signe double inédit du livre notarial »Liber Maleficiorum Lamenti del Criminale« de 1783—1784, portant sur la demi-feuille gauche le blason de la ville de Fabriano pourvu de monogramme HIS et le nom SERAFIN et sur la demi-feuille droite un blason similaire muni d'initial M, probablement du restaurateur de l'industrie du papier à Fabriano, Pietro Milliani (1744—1817).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNIK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

